

11. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՀԱՅ ԶԵՌԱԿՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՎԱՍՏԱԿԱՎՈՐԸ*

Ե. ՀԱՅԵՐՆԵՆ ԶԵՌԱԿՐԱՅԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԱՆԽՈՆՋ ՀԱՎԱՔՈՂԸ ԵՎ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐՈՂԸ

«Յիշեսցի՛ր յաղաւթս ձեր զգրող սորա՝ դժնորունի հայրապետն՝ մեր և ղաշխատակից նորա և զտպողն և զկաղմողս և ղբարգողս կապարեալ տառիցն մատենիս այսորիկս»:

Ահա վերահիշյալ ամանդական դարձած հիշատակագրութեամբ է, որ բացվում է Գարեգին Ա Կաթողիկոսի «Հիշատակարանք ձեռագրաց» ստվարածավալ և մեծարժեք գործի Ա հատորը, որի մեջ ամփոփված են ըստ բովանդակութեան Ս դարին վերաբերող, իսկ իբրև սկզբնագիր Թ դարից սկսած մինչև 1250 թվականը գրված և այժմ աշխարհում ցրված հայերեն ձեռագրերում գտնվող գրիչների, ծագողների, կազմողների, մեկենասների, պատվիրատուների, նվիրատուների, ստացողների, փրկողների և ձեռագրերի հետ կապված այլ երախտավորների թողած հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները:

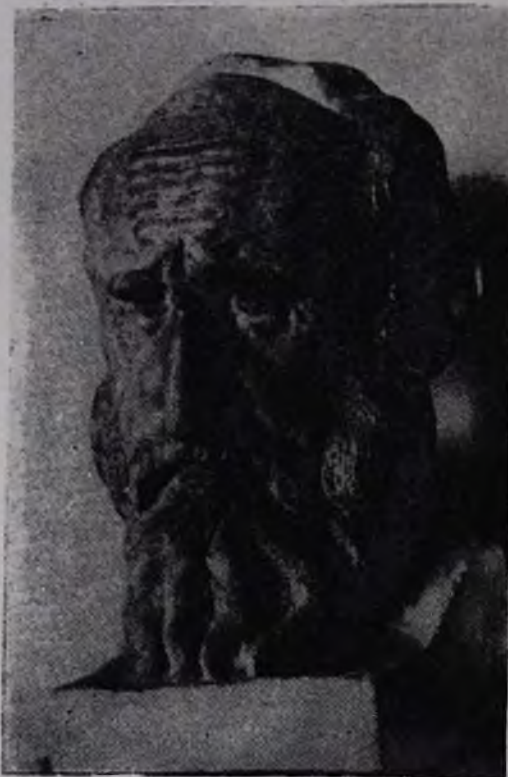
Գեոեա 1898 թվականից Գարեգին Կաթողիկոսը, այն ժամանակ դեռ վարդապետ, էջմիածնի մատենադարանում մեծ ջանասիրութեամբ հավաքում էր ձեռագրերի հիշատակարանները: Երբ 1912 թվականին քանասեր Հ. Ն. Ակիբյանը այցելել էր Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանին, որն այն ժամանակ Ս. Հովսեփիմեի վանքի վանա-

հայրն էր, վերջինս ցույց էր տվել մեծադիր թղթերի մի դեղ, «դրված հիշատակարաններով ժամանակագրական կարգով դասավորված» 1925—1928 տարիներին, երբ երկրորդ անգամ Հ. Ն. Ակիբյանը էջմիածնում էր գտնվում, նկատում է, որ Գարեգին Կաթողիկոսը դարձյալ շարունակում էր հիշատակարանների հավաքումը, ունենալով նաև իր օգնական արտագրիչը⁹⁸, Հետագա տարիներին ևս, իր դիտական աշխատանքներին զուգընթաց, անզուգական պրպտողը շարունակեց անընդհատ հավաքել և հարստացնել իր հիշատակարանների ժողովածուն: Սակայն այդ վիթխարի գործի միայն առաջին հատորը նա բախտ ունեցավ տեսնելու, երբ արդեն հիվանդ տառապում էր անկողնում:

Գարեգին Կաթողիկոսից առաջ Գարեգին Կաթողիկոս Սրվանձությանցը, Հ. Ղևոնդ Ալիշանը, Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանը և ուրիշները մեծ թվով ձեռագրերի հիշատակարաններ են հավաքել և մասամբ հանձնել են տպագրութեան, սակայն հակառակ նրանց շնորհակալ մեծ աշխատանքի, ոչ ոք չի փորձել այդքան վիթխարի շափնչի բարձրացնել իր աշխատանքը և չի փորձել

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1967 թվականի № Թ 9-ից և է-ից:

98 Հ. Ն. Ակիբյան, «Գարեգին Ա Կաթողիկոս (Հովսեփյան)», «Հիշատակարանք ձեռագրաց» (գրախոսություն), «Հանդես» ամսագրում, 1952, էջ 153:

ԳՐԵԳՐԵ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀԱԳԻՄԱԿԸ

այնպիսի գիտական բարձրության հասցենել այդ գործը, ինչպես այդ արեւ է ռեշատակարանը ձեռագրացա-ի հեղինակը:

Գրեգորի Կաթողիկոսը, սկզբնական շրջանում երբ սկսել էր հավաքել ձեռագրերի հիշատակարանները. երբեք էլ նպատակ չի ունեցել աքն հրատարակելու մատին: Անվանի գիտնականի բազմավաստակ գիտական գործունեության համար ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուն միշտ էլ հանդիսացել է անսպառ նյութերի մի շտեմարան: Իր ասելով, «Սորանից հիսուն-վաթսուն տարի առաջ դեռ նոր էին սկսում մեր մեջ ձեռագրերի գիտական ցուցակ կազմել, ինչպես Քարամյանի Բեռլինի և Տաշյանի Վիեննայի Միսիթարյանց ձեռագրերի ցուցակներն են, էջմիածնի Կարինյան ցուցակը, թեև, ամենի հին, միայն սուրբուններ ունեւ հիշատակարանների մասին: Ստիպված էինք ձեռագրերի մեջ անձամբ որոնել մեր նյութերը, մի դժվարին գործ, բայց որը օրհնութիւն դարձավ մեզ համար (ընդգծումը մերն է— Ս. Ք.) և առիթ՝ ավելի ընդարձակ լսփով ծանոթանալու ձեռագրական արվեստի մանրամասնությունների և

առանձնահատկությունների հետ՝ ավելի հմտություն ձեռք բերելու նրանց հասկացողության մեջ»:

Հայագիտության համարյա բոլոր բնագավառներին թարմ և առատ նյութեր ընձեռող ձեռագրերի հիշատակարանները իրենից բացի նաև այլ հայագետների ևս մատչելի դարձնելու նպատակով, նա ի վերջո որոշել էր հանձնել այն տպագրության:

Ինչպես հայտնի է, այս գործը նախապես ավելի սահմանափակ ծավալով հրատարակվելու էր 1934 թվականին Երևանում Մեծնյան ֆոնդի հրատարակչությամբ և ներգրավելու էր ոչ միայն էջմիածնի, այլև Երուսաղեմի, Փոքր Ասիայի զանազան հայաշատ քաղաքներում, ինչպես նաև Բեռլինում տեսած ձեռագրերի հիշատակարանները: Նրանց հրատարակվելու էին ընտրովի ձևով, ելնելով միայն նրանց բնագրական, մանրանկարչական և այլ կարևոր հանգամանքներից: Սակայն այդ գործի հրատարակության հապաղումով, գոհունակությամբ պետք է նշել, որ աքն ավելի ճոխացավ: 1934—1947 թվականներին, երբ հեղինակը նախ իրեն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության լիազոր պատվիրակ շրջագայում էր բազմաթիվ հայաշատ գաղթավայրեր, և ապա, իրեն Ամերիկահայ թեմի առաջնորդ, և ի վերջո իր կաթողիկոսության շրջանին իր կատարած նորանոր պրպտումներով մեծապես հարստացավ նաև հիշատակարանների ժողովածուն, Ըստ Սիմոն Սիմոնյանի տվյալների, ռեշատակարանը ձեռագրացա-ի միայն առաջին հատորը, որն ունեւ 1934 թվականին 248 հիշատակարաններ գրված մինչև 1250 թվականը, հասավ 458 + 14 հիշատակարանների, այսպիսով գրեթե կրկնապատկելով իր նախորդ թիվը:

Հայագիտության համար անգնահատելի մեծ նպաստ էր հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հավաքման և գիտական սկզբունքների հատուկ եղող ձևով հրատարակելու գործը: Հայ ձեռագրական մշակույթի անձնվեր երախտավորների կողմից մեզ ավանդ թողնված հիշատակարանները կարևոր նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմության դեռևս սպիտակ մնացած կետերը լրացնելու գործում, իրեն դեպքերին ժամանակակից ու շատ անգամ էլ ականատես անձնավորություններ, հիշատակագրողները կարող են նորանոր ճշտումներ մտցնել Հայաստանի, հայ գաղ-

98 Գրեգորի Ա Կաթողիկոս, «Եշատակարանը ձեռագրացա», հատոր Ա, Ե դարից մինչև 1250 թ., 48 նմանահատկություններով, Անթիլիաս, 1951, է. Ժ Գ—ԺԴ:

թավայրերի, ինչպես նաև հարեան երկրների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային պատմության մեջ:

Գարեգին Կաթողիկոսը այս կապակցությամբ գրել է. «Հիշատակարաններով պիտի պարզվին հայ մանրանկարչության պատմությունը, մեր ներքին, մտավոր և մշակութային կյանքի այլևայլ երևույթները, նույնիսկ տնտեսական, փոխարժեքների, հարկապահանջության, վաճառականության և այլ բաղադրիչի խնդիրները: Մեր պատմական մատենագրության կողքին հիշատակարանների ժողովածուները հայ պատմության ուսումնասիրության համար կարևորագույն աղբյուրներ են, ինչպես և վիժական արձանագրությունները»¹⁰⁰:

Անկասկած շատ մեծ պետք է եղած լիներ անկույն գիտնականի ուրախությունը ի տես այն բանի, որ հայրենի Գիտությունների ակադեմիան ևս մեծ ուշադրություն էր դարձնում դեպի հայերեն ձեռագիր հիշատակարանների մեծ արժեքը, և այդ շնորհակալ գործը մեծ ջանասիրությամբ սկսել էր գլուխ հանել Մեսրոպ Մատուցի անվան Մատենադարանի դիրեկտոր, պատմական գիտությունների դոկտոր Լ. Ս. Խաչիկյանը, որի կազմած ԺԳ և ԺԴ դարերի հայերեն ձեռագիր հիշատակարանների շորս հատորներից երեքը արդեն լույս են տեսել:

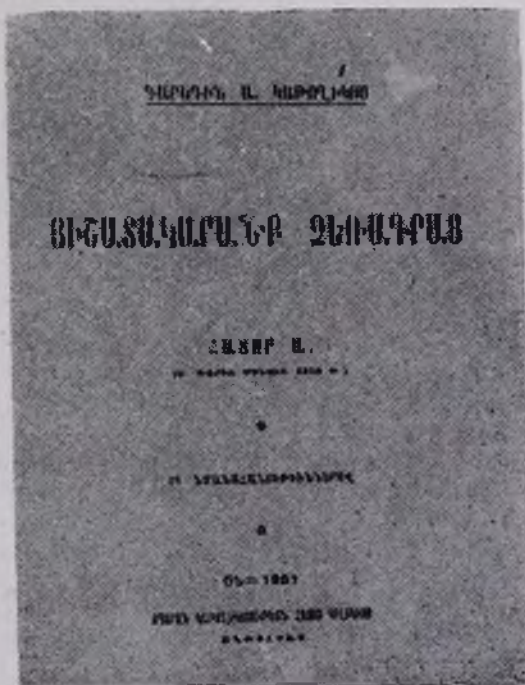
«Հիշատակարան» ձեռագրացանկը կազմելու ժամանակ հաղթահարվել են բազմաթիվ դժվարություններ: Ոչ միայն հնարավորության ներած չափով ուսումնասիրվել են աշխարհում ցրված հայերեն ձեռագրերը, այլև նկատի են առնվել ձեռագրերի տպագիր և անտիպ ցուցակները, հիշատակարաններ պարունակող մենագրությունները, ինչպես նաև հանդեսներում և թերթերում ցրվածները և այլն:

Գարեգին Ա Կաթողիկոսի «Հիշատակարան» ձեռագրացանկը գործի ամենամեծ արժանիքը ոչ միայն հայերեն ձեռագիր հիշատակարանների բոլոր տարբերակների համալրման և դասավորման տիտանական աշխատանքն է, այլև հիմնականում յուրաքանչյուր ձեռագրին բնակրակցող հարուստ և մեծարժեք ծանոթագրությունների կուտակման գործն է: Գրքում գրեթե յուրաքանչյուր հիշատակարանի կողքին կարելի է գտնել հեղինակի կողմից կատարված մեծ թվով նշտումների, լրացուցիչ մատենագրական տեղեկությունների, այլ սկզբնաղբյուրների մեջ կատարված համեմատությունների, բուն ձեռագրի հնագրական, մանրանկարչական, կազմագիտական և այլ ուղագրով տվյալների վերաբերյալ

թանկագին և միանգամայն ուսանելի և օգտակար ցուցմունքների և դիտողությունների: Մեծանուն գիտնականը հիշյալ ծանոթագրությունների մեջ կուտակել է իր վաթսուամյա խստապահանջ և մանրազնին ուսումնասիրությունների հանրագումարը, նրա այդ թանկարժեք ցուցմունքները առատ նյութ կարող են մատակարարել բանասերին և մեծ չափով հեշտացնել ձեռագրագիտական հետազա աշխատանքները: Տեղի սղության պատճառով հնարավոր չէ գեթ մի քանի օրինակներով ցույց տալ և ապացուցել նաև այս աշխատության ունեցած մեծ արժանիքները, սակայն պետք է կարծել, որ այս թուղթիկ ակնարկն իսկ լիովին իրավունք է տալիս ասելու, որ Գարեգին Կաթողիկոսի «Հիշատակարան» ձեռագրացանկը ևս հանդիսանում է գիտական մեծարժեք աշխատություն:

Երբ խոսվում է Գարեգին Կաթողիկոսի այս գործի մեծ արժանիքների մասին, անկարելի է մոռանալ նաև վեհ գիտական քարտուղար, բանասեր և հրապարակագիր Սիմոն Միմոնյանի ցուցաբերած կարևոր օժանդակությունը այս գործի ամբողջացման և տպագրման համար:

Գարեգին Կաթողիկոսը իր վախճանումից ամիսներ առաջ, երբ դարձյալ հիվանդ պառկած էր անկողնում, դեկտեմբերի 17-ին, որն իր ծննդյան օրն էր, նրա մի խումբ սիրելի-

«ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ» ԶԵՆՈՒԳՐԱԾՈՒՆ ԵՄԵՐՈՍԻ
ԳԻՏԼՈՍՓԵՐԹԸ

¹⁰⁰ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, «Հիշատակարան» ձեռագրացանկ, Ա, էջ ԺԶ:

ները բերեցին «Հիշատակարանը» ձեռագրացք-ի Ա հատորը, նա մի շարք օրեր նախապես հատկացրել էր իր այս գործի բնթերցման և սրբագրման աշխատանքներին: Սակայն հոր նա իր աշքերով կարողացավ տեսնել իր այդ գործի տպագրության ավարտը, իր ուրախությունը այլևս չափ ու սահման չուներ, աչքերը արցունքներով էին լցված: Իր կյանքում այդ խոշոր իրադարձությունը կարծես հոգեպես կազդուրել և նոր կյանք էր տվել իրեն:

— Այս գիրքը մի մեծ շարժում պիտի առաջացնի, — հաճախ կրկնում էր նա:

Իրեն խնամող հիվանդապահուհու թողած օրագրության մեջ գրված է հետևյալը. «Վեհ գրասենյակին թե վերմակին վրա կգրկեր գիրքը և կզգար անբացատրելի երանություն մը, կգրկեր զայն, կարծեք իր զավակն ըլլար այդ գործը»:

Է՛ր հիվանդ ծանր օրերուն իր գիրքը կրեին ու նա կգրկեր ու կքննարկէր կարծեք բժշկական նոր դեղ մը գտած էինք... մանավանդ կրանար իր «Հիշատակարանը» ձեռագրացք այս գործի 455—456 էջերը, ուր կար ներսես Շնորհալիի Ավետարանին սքանչելի մեկ նկարը, որ կարծեք կրուծեր զինք»¹⁰¹:

Վեհի կյանքի վերջին օրերին տրված հոգեկան այս մեծ մխիթարությունը գործում կարևոր րաժիս ունեին գործի մեկնեան «Տա-

տուրյան րնտանիքն ու մանավանդ նրա աչակից Սիմոն Սիմոնյանը և բոլոր նրանք. ուղեք արագացրին այդ գործի տպագրությունը: Եվ ինչպե՞ս իր կյանքի վերջալույսին անսահման ուրախություն չզգար Վեհը. էրբ այս գործի տպագրությամբ հայ րանասիրության մի խոշոր ծառայություն էլ էր մատուցում:

Անվանի րանասեր Հ. Ն. Ակիևյանը «Հիշատակարանը» ձեռագրացք-ի Ա հատորի լույս րնծայման առթիվ իր գոհունակությունն էր հայտնում և մաղթում էր աննկուն հեղինակին տեսնելու նաև այդ գործի մյուս հատորների հրատարակումը: Ըստ Հ. Ն. Ակիևյանի, այս գործը «պիտի մնա ամենալի շտեմարան մը, ուսկից պիտի կրն հայագիտությունը ամենազգի ատաղծ, կառուցանելու համար ի պարծանս հայ մշակույթին փառահեղ ապարանքներ»¹⁰²:

Նույն գործի երկրորդ հատորի տպագրությունը սկսել էր դեռևս 1951 թվականին և ընդգրկելու էր 1251—1400 թվականներին գրված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, սակայն մեծանուն հեղինակի մահով դադարեցվեց նաև այս գործի տպագրությունը, ու մինչ այժմ էլ այն լույս չտեսավ: Գարեգին Կաթողիկոսի «Հիշատակարանը» ձեռագրացք գործի Ա հատորը և նրա անտիպ մնացած շուրջ շորս հատորները մեծ ավանդ են հանգիստանում հայագիտության համար:

9. ԵՆԴ ՊԵՏԻ ԼԻՆԵՆ ԻՄ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Անսահմանորեն խստապահանք և խղճամիտ էր Գարեգին Ա Կաթողիկոսը իր ուսումնասիրությունների նկատմամբ:

Քանասեր Հ. Ն. Ակիևյանը, որ էլմիածնի մատենադարանում երկար տարիներ շատ մոտիկից հաղորդակից էր եղել նրա աշխատանքներին, հիացմունքով էր խոսում նրա ունեցած գիտական րարեխղճության մասին. «ոչինչ արագ իր գրչին տակ, րանասերի խղճամտությամբ կկանգնի ժամերով մեծ-մի հուշարձանի առաջ, կզննե, կհետազոտե ամենայն ինչ լուր մանրամասնություններով մեջ, և այնպես կառնե գրի. և եթե մնաց տակավին դժգոհ մեկ կամ մյուս կետի մեջ, կդիմե մյուս անգամ նույն տեղը՝ լրացնելու թերին, փարատելու տարակույսը: Նա չի գիտեր հոգելի. անխոնջ և աննկուն նվիրված է գործին»¹⁰³:

Եվ ահա այսպիսի մանրազնին պրպտումներով են անցնում նրա աշխատանքային

ամիսներն ու տարիները: Նոր գյուտեր ու հիացական րացականություններ... և դարձյալ անխոնջ աշխատանքի տարիներ...

Գարձյալ անվանի րանասեր Հ. Ն. Ակիևյանն է, որ կտրելով աշխատանքային լուծությունը, թախանձագին խնդրում է նրանից վերջապես տպագրության հանձնելու իր վաստակները:

— Սրբազան, րավական է, ինչ հավաքած եք մինչև ցայժմ. դասավորեցեք, վերջին գույեր տվեք և հանեցեք լույս աշխարհ հայ գեղարվեստի անհամեմատ գանձերդ. ինչո՞ւ մնան անոնք Ձեր գործոներու մեջ, անմատչելի գիտություն...: Սրբազան, լավագույնը լավին թշնամին է»¹⁰⁴:

Սակայն անվանի գիտնականը շարունակում է իր աշխատանքները, անհագորեն մաղում է մի շարք մատենադարանների ձեռագիր դանձերի ողջ էությունը, ամբողջ հոգով նվիրվում իր գործերին: Հազարավոր նորություններ և թանկարժեք նշումներ...

¹⁰¹ «Հասկ», 1952, էջ 418.

¹⁰² Հ. Ն. Ակիևյան, «Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Հուլիս», «Տաթև», տարեգիրք գրականության և արվեստի, Հայկպ, 1930, էջ 380.

¹⁰³ Հ. Ն. Ակիևյան, նույն տեղում, էջ 157.

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 379.

Ինչպիսի մեծ գիտական ժառանգություն է թողել նա անտիպ վիճակում:

Ո՛չ, միայն Վեհի արտակարգ խստապահանջությունն ու բարեխղճությունը չեն պատճառը, որ նրա գործերի հրատարակումը այդքան ձգձգվեց, այլև տպագրության համար անհրաժեշտ եզոզ նյութական միջոցների պակասը:

Դեռևս 1947 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Իր դրած նամակի հետ գրության մասում Գարեգին Ա Կաթողիկոսը 1948—1952 տարիների համար պատրաստել էր Իր գործերի տպագրության համար հոյակապ մի ծառիկը, որն իրականանալու դեպքում նոր նվաճում էր ապրելու Իր հետ նաև հայ մշակույթի: Մական այդ ծրագիրը, ավաղ, կազմվել էր այն ժամանակ, երբ վաստակավոր հեղինակը 80 տարեկանը անց էր արդեն, այնինչ այս ծրագրի իրականացումը անհավատալի կարող էր լինել նույնիսկ ծաղկուն տարիքի պատկանող գիտնականների մի ամբողջ հույսի համար:

Ահա այդ սքանչելի ծրագիրը, որից որքան մեզ հայտնի է, միայն ձեռագրաց հիշատակարանների Ա հատորը իրականացվեց:

Ե. Գ. Չտպագրված գործերի տպագրության համար որոշված է հետևյալ ժամանակացույցը, եթե անակնկալ դժվարություններ չծագին:

1948 տարին.

ա. [Զեռագրաց] հիշատակարանների Ա հատորը:

բ. Իրզնկայի դպրոցի երկու գեղարվեստական գործեր:

գ. Օրբելյանց նորավանքը հայ արվեստի և մշակույթի պատմության մեջ:

1948—1949 տարին.

ա. Հիշատակարանների Բ հատորը:

բ. Գրչության արվեստը (Ա հատոր):

գ. Ժէ դարի վերածնությունը և Աստվածաշունչների պատկերազրույթությունը:

1949—1950 տարին.

ա. Հիշատակարանների Գ հատորը:

բ. Մանրանկարչության Ա հատորը:

1950—1951 տարին.

ա. Մանրանկարչության Կիրիկյան շրջանը (ԺԲ—ԺԳ դարեր):

1951—1952 տարին.

ա. Մանրանկարչությունը ԺԳ դարում և հետո...¹⁰⁵:

Այս խեղապես խիզախ կոչվելիք ծրագիրը միայն Գարեգին Կաթողիկոսի նման աննկուն դիտնական կարող էր կազմել: Նրա կյանքը լուկ նվիրում էր եղել և Իր մտքի ցլթերը իրեն յույս բաշխել էր բոլորին: Նա 76 տա-

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՇԱՆԻ ԷԶԵՐԸ
Ե. Գ. ՉԱՏԱԳՐՎԱԾ ԳՈՐԾԵՐԻ ՏՆԻՍԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

րեկան էր, երբ ընտրվեց Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Պատմում հեն, որ նա մեծ ոգևորությամբ և անսահման նվիրումով էր ստանձնել այդ ծանր յուծը, մի տարիքում, երբ մարդը միայն հանգստի մասին կարող էր մտածել:

«Յոթնամասուն և վեց տարեկան եմ,— ասում էր նորընտիր Կաթողիկոսը,— ուրիշ ծերերի նման դեպի հոտ չեմ նայում և չեմ մտածում իմ կատարած գործերի մասին, այլ մտածում եմ ապագայի անելիքների մասին...»: Եվ իսկապես այս նրա նշանաբանն էր եղել ամբողջ կյանքի ընթացքում: Երբ նա 80 տարեկանից հետո կազմում էր Իր գիտական գործերի տպագրության վերահիշյալ ծրագիրը, այդ նույն լավատեսության և չեքմ հայրենասիրության անմար կայծն էր, որ առաջնորդում էր Իրեն և բողավառում Իր սիրան ու հոգին:

«Ազգի գոյության հիմը նրա անցյալի գիտակցությունն է, նրա մշակույթի, Պետր է ճանաչելն այդ մշակույթի իսկական արժեքը և պահանջ դալն»: Այս էր նրա վսեմ պատգամը: Ահա այս ոգին էր, որ կյանքի էր կոչում նրան և նախապատրաստում գիտական նոր սխրանքների:

Գարեգին Կաթողիկոսը 1948 թվականին Իր դրած մի հողվածում դարձյալ Իր ծրագրի մասին էր խոսում, հույս հայտնելով,

105 2. Օշական, «Մանրանկարչության պատմությունը և էջմիաժին. Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյան», էջ 76:

որ շուտով իրար ետևից տպագրության կհանձնվեն Իր գործերից «Հիշատակարանը ձեռագրաց», «Երգչկայի մանրանկարչական դպրոց» 130-ից ավելի գունազարդ և սև պատկերներով, «Օրբելյանների նորավանքը և նորա դերը հայ արվեստի և մշակութային պատմության մեջ», հարուստ վոր գունավոր և սև մանրանկարչական, ճարտարապետական և քանդակագործական նյութերի պատկերներով, Հեղինակը հիշյալ վերջին աշխատության մասին հույս է հայտնում, որ նույն տարվա վերջերին կկարողանա մամուլին հանձնել այն, ինչպես նաև Իր «Գրչության արվեստը հայոց մեջ» գործի պատրաստ ինքնուր և միայն փոքր լրացումների անհրաժեշտությունը մնացած ինքնուր մասին¹⁰⁶:

Սակայն ավա՜ղ, Գարեգին Կաթողիկոսը զարնվեց Իր սրտից և նրանից հետո այլևս չկարողացավ նստել Իր այնքան սիրելի գրասեղանի մոտ և ավարտին հասցնել Իր կազմած մեծ ծրագիրը, որ ծրագրին էր նաև հայ մշակույթի և հայ արվեստի զարգացման նա լքր կարողանում հաշտվել հիվանդի անկողնի և փակ սենյակի հետ, ցանկանում էր վեր կենալ և սկսել աշխատել ու որոնել... Զե՛ որ Իր բովանդակ կյանքը անվերջանալի որոնումների և հայ մշակույթի անգին գոհարները լույս աշխարհ բերելու մի հսկա խիզախում էր հանդիսացել...

Հատկապես նա շատ էր մտահոգվում Իր անտիպ գործերով և հաճախ կրկնում էր.

— Ի՛նչ հարստություն կա նրանց մեջ... Իր հիվանդության ծանր պահերին շատ էր հուզվում և ասում.

— Ախր, ի՛նչպես չհուզվեմ, Ես գործ ունեմ կատարելիք հայ ժողովրդի և Եկեղեցու համար: Ի՛նչ պիտի լինեն Իմ ձեռագիրները...:

Ահա՛ մեծանուն գիտնականի վերջին մտահոգությունը... Ինք, որ ավելի քան վաթսույն տարի Իր կյանքն էր նվիրաբերել հայ մշակույթի զոհարները հայտնաբերելուն, արժեքավորելուն և նրանցով մեր ժողովրդի անունը բարձրացնելուն և նրա ուժով աստանդական պանդուխտ հայորդիների ազգային ինքնագիտակցությունը պահպանելուն, այժմ հիվանդ ընկած մահիճում, նախազգալով Իր կյանքի վերջալույսը, Իր թողած մեծ ժառանգության ապագան էր ստանշում Իր մշտավառ հոգին ու ողջ էությունը:

Եվ իսկապես Իր անտիպների ճակատագրի հարցն էր, որ անհուն վիշտ էր պատճառում մեծ վաստակավորին: Ի՛նչ-

քան նորաձուր լրացումներ, նոր գյուտեր և եզրակացություններ դեռ կարող էր անել նա Իր գործերը ավարտելիս...

Գարեգին Կաթողիկոսին մոտ կանգնած մարդկանց կարծիքով, նրա գիտական ամենամեծ նվաճումն զործերը հանդիսանում են Իր անտիպ աշխատությունները: Այդ շատ պարզ է ու հասկանալի, քանի որ նրա անտիպ գործերի անունների թվարկումն իսկ կարող է վկայել այդ մասին: Զե՛ որ նրա անտիպները հանդիսանում են Իր վաթսույնամյա գիտական կյանքի կոթողական արգասիքները: Օր-օրի Իր հայտնաբերած փաստական անգին քարերով, միացած Իր կուռ դատողության շաղախով, բարձրացրել էր Իր գիտության բերդերը՝ Իր հոյակապ աշխատությունները:

Ահա ոչ լրիվ ցանկը Գարեգին Կաթողիկոսի անտիպ վաստակի.

«Հիշատակարանը ձեռագրաց»-ի Բ հատորը, որ մամուլի տակ էր դնում հեղինակի կենդանության օրոք և ցարդ լույս չտեսավ: Անտիպ են մնում առնվազն երեք հատորներ:

«Հայ գրչության արվեստը հին հայոց մեջ», որը պետք ունի լրացման և խմբագրման, «Հիշատակարանը ձեռագրաց»-ի լիակատար օգտագործմամբ:

«Բարտեզ հայ մանրանկարչության», որը համարվում է հեղինակի պոստ-գործերը, բաղկացած է մանրանկարների 120 գունավոր և 2500—3000 սև նմանահանությունների, ներածականի մասն է մնում գրել:

«Երգչկայի մանրանկարչական դպրոցը», որը 1952 թվականին մամուլի տակ էր:

«Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», հավանաբար երեք պրակներ (2—Ը):

Հայ վիմական արձանագրությունների ժողովածու (դասավորվել և խմբագրվել):

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը:

«Հատակոտորք Որոգիների, Հիպպոլիտի, Յովհան Ոսկեբերանի և այլոց հարանց»:

Բանասիրական հոգվածներ:

Քարոզներ և գրական ու հրապարակագրական գործեր:

Օրբելյան իշխանության պատմություն (անավարտ) և այլ գործեր¹⁰⁷:

1952 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1953 թվականի փետրվարը, այսինքն երեք ամիսների ընթացքում Գարեգին Ա Կաթողիկոսի թողած գիտական ժառանգությունը քննող մարմինը 12 խմբավորումների բաժանեց այն: Այդ ժառանգությունից ամենից ավելի հրատարակելի համարվեցին, հակառակ մեծ

¹⁰⁶ Գարեգին Կաթողիկոս, «Ստեղծված հոգևոր կրթիկան», «Հասկ», 1948, էջ 119:

¹⁰⁷ Սիմեո Սիմեոյան, «Գարեգին Կաթողիկոսի բանասիրական վաստակը», «Հասկ», 1952, էջ 253:

մասամբ ոչ բուրգովին ավարտված լինելուն, ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուները, «Քարտեզ հայ մանրանկարչության», «Երգչկայի մանրանկարչական զբաղոցը», «Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ», բնագիրները (Որոգիներսի և Հիպպոլիտի հատակտոները և Գրիգոր Մագիստրոսի նամակները) և լորս Ավետարանների աշխարհաբար թարգմանությունը։ Նույնպես նկատվեց նաև, որ անտիպ մի յարք նյութերում կան անավարտ գործեր, որոնց հրատարակման համար անհրաժեշտ են յրացուցիչ աշխատանքներ։ Գտնվում են նաև բազմահազար կարևոր դիտողություններ ու նշումներ, արված թզթի մանր կտորների վրա, և որոնք պետք է մտնեն անտիպ գործերի համապատասխան տեղերում։

Գիտենք, որ Իր նշանավոր գործերից մի քանիսը մասամբ անավարտ են մնացել։ Սակայն, ինչպես Հայրենիքում, այնպես էլ Սփյուռքում կարելի է գտնել գործը ամբողջացնող, դասավորող և տպագրության հրավոր ձեռնհաս և բարեխիղճ գիտնականներ։ Օրինակ, «Քարտեզ հայ մանրանկարչության» գործի մասին անհրաժեշտ ենք դիտում վերահիշման կարգով ասել, որ դեռ տաս տարի առաջ, մեծանուն հեղինակի մահվան օրերին, հայ մանրանկարչության բեղուն մասնագետ օրիորդ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը կոչ էր ուղղել հրապարակով այդ գործը տպագրել տալու մասին, նույն ժամանակ խոստանալով նաև, որ ինքը միշտ պատրաստ է անհրաժեշտ աջակցությունը րեբելու, ինչպես նկարները տպագրության համար դասավորելու, նրանց մասին հակիրճ տեղեկություններ տալու և ի հարկին տպագրության հսկելու համար¹⁰⁸։ Ինչ վերաբերում է ՇՀայ գրչության արվեստը հին հայոց մեջ՝ Վեհի մյուս կոթողական գործին, Սիմոն Սիմոնյանի ասելով, թեև տարիների ընթացքում հեղինակի կողմից այդ ուղղությամբ հավաքված նորանոր նյութերը կարելի չեղավ նրա կողմից մտցնել գործի մեջ, սակայն աշխատության լավածանոթ մեկը կարող է վերջնական տեսք տալ գործին¹⁰⁹։

Վեհի մյուս անտիպների մասին կարելի է ասել, որ հնարավոր է գտնել գիտնականի պայծառ հիշատակը հարգող և հայ մշակույթի զարգացմանը տեղացող մտավորականներ, որոնք անձնվիրաբար օրիորդ Սի-

րարփի Տեր-Ներսեսյանի և Սիմոն Սիմոնյանի նման նվիրվել ցանկանան հիշյալ գործերի տպագրության։

Գարեգին Ա Կաթողիկոսի մահվան տասնամյակի այս օրերին անհուն ցավ է մեղ համար, որ նրա թողած հայագիտական վերահիշյալ անտիպ գոհարներից և ոչ մեկը չարժանացավ ցարդ տպագրության։

Անցնող տասը տարիների ընթացքում, բացի «Հասկա-ի 1954 թվականի և «Հասկա հայագիտական տարեգրքի 1957 թվականի էջերում լույս տեսած նրա մի քանի հոդվածներից, որքան մեղ հայտնի է, Վեհի ոչ մի գործը չհրատարակվեց, իսկ մամուլի տակ եղած գործերն էլ լույս չտեսան։ Ժամանակն է, որ հայագիտության մեր հովանավորներն ու մշակները, ի փառս հայ մշակույթի, նյութական և բարոյական օգնությամբ սատարեն և մթնոլորտից լույսին հանձնեն մեծ երախտավորի կողմից մոռացության փոշիների կույտներից հայտնաբերված և հայ մտքի ու հայ արվեստի հրաշալիքների փառաբանությանը նվիրված մեծագույն գործերը։

Մի անգամ ես այսօր լսեմք Գարեգին Կաթողիկոսի ամենավերջին ու մեծ կտակը։

«Ձեռագիրներս հոգ տարեմ, փրկեցեմ զանոնք կորուստի։ Վաքսուն տաբի աշխատել եմ նրանց վրա...»¹¹⁰,

Այսօր արդեն տաս տարի է անցնում անվանի գիտնականի, մեծ հայրենասերի, Գարեգին Ա Կաթողիկոս Հովսեփյանի մահից։ Գիտակցում ենք, որ նրա մասին իբրև հայ ձեռագրագիտության մեծ վաստակավորի գրված սույն կցկտուր տողերը չէ, որ պիտի ոգեկոչեն հիշատակը նրա մեծության, նրա բազմաբովանդակ կյանքը արժանի է հանգամանալից ուսումնասիրության և առանձին մենագրությունների նյութ կարող է կազմել, սակայն ամենից ավելի հրատապ գործը մնում է նրա տիտանական վաստակի հրատարակումը։ Այդ է եղել մեծանուն հեղինակի մեղ թողած վերջին կտակը։ Չմոռանանք այդ վսեմ պարտականությունը։

Եստ մեծ է Գարեգին Ա Կաթողիկոսի անձնավորությունը, սակայն նրա անտիպների հրատարակումով է, որ միայն պիտի կարողանանք անմահացնել նրա անկորնչելի հիշատակը, միևնույն ժամանակ հավերժացնելով նաև հայ մշակույթն ու հայ արվեստը, և որոնց պանծացման համար նա նվիրեց Իր մեծ կյանքը։

«Ի՛նչ պիտի լինեն Իմ ձեռագիրները...»։

¹⁰⁸ «Հասկա», 1952, էջ 286.

¹⁰⁹ «Հասկա», 1953, էջ 253.

¹¹⁰ Գեորգի Եղիսկոպոս, հիշված աշխատությունը։

